

Истраживање архитектуре и конзерваторски радови у манастиру Сопоћани

ОЛИВЕРА М. КАНДИЋ

Последњих година обављена су обимна истраживања архитектуре манастира Сопоћана, а упоредо с њима конзервација и обнова, у зависности од угрожености, расположивих података и финансијских средстава. Радови су обухватили манастирску целину са црквом као њеним саставним и најважнијим делом (сл. 1). Њихов циљ је био да се сагледа целокупан садржај манастира, промене кроз које је прошао, да се изнађу изворни архитектонски облици његових чинилаца те да се омогући заштита и представљање. Оправдан и једино исправан поступак било је упоредно истраживање цркве и манастирског насеља, пошто они представљају целину, насталу по јединственом програму, а пролазили су и кроз сличне промене, што употпуњава и олакшава тумачење појединих појава.

Програм за радове сачињен је 1975. године¹ и усвојила га је посебно образована комисија.² Редослед радова био је условљен стањем споменика и зависио је од степена угрожености његових делова. Најхитнија је била заштита

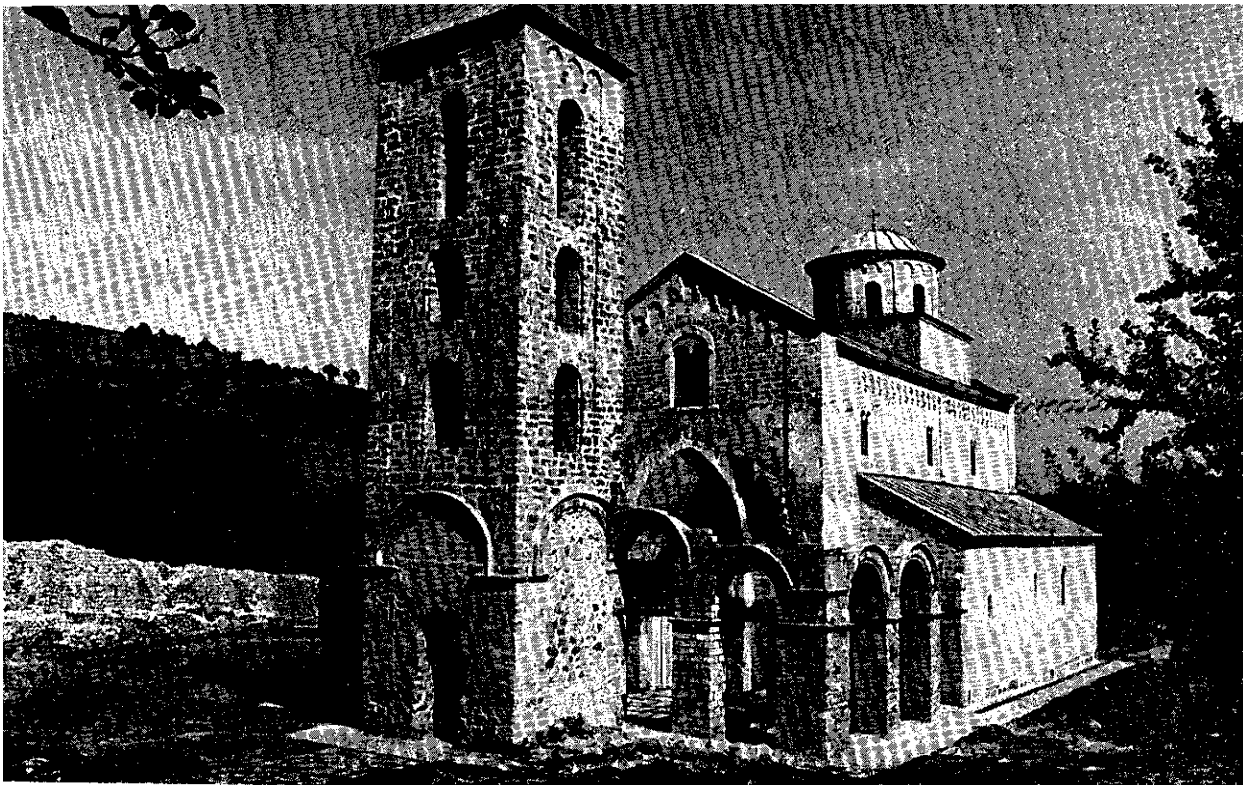
цркве од влаге, која је изазивала промене на живопису, те је на почетку већа пажња указана њеном отклањању. У исто време вршена су архитектонска истраживања цркве, а археолошка ископавања су отпочела у њеној непосредној близини, да би се доцније проширила на целу површину средњовековног манастира. Радови су још у току. Њихов завршетак и обрада мораће да се сачека. Овом приликом биће саопштен ток истраживања и изведени радови, као претходни извештај. Анализа података до којих се дошло у истраживању, закључци и теоријске реконструкције појединих делова манастира биће посебно обрађени по завршетку радова.

¹ Руководилац пројекта је арх. Оливера Кандић, а археолошка истраживања води археолог Александра Јуришић. Сарадници су: за анализе материјала Надежда Стојановић, за статику др арх. Оскар Храбовски (до 1977. године) и др арх. Милорад Ристић.

² Чланови комисије били су: др Војислав Ј. Бурић, др Војислав Кораћ, др Јован Ковачевић, арх. Светислав Вученовић и Михаило Вуњак.

Сл. 1. Изглед манастира 1983. године

Fig. 1: Vue du monastère prise en 1983

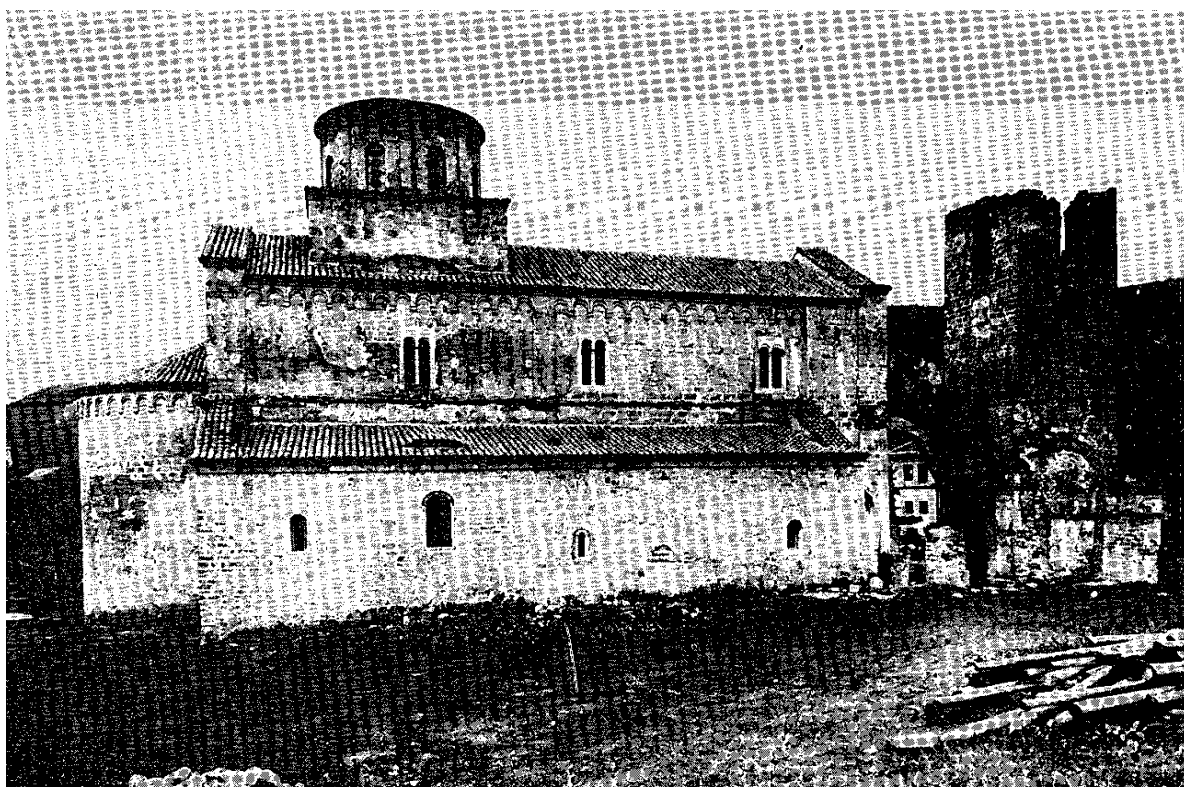

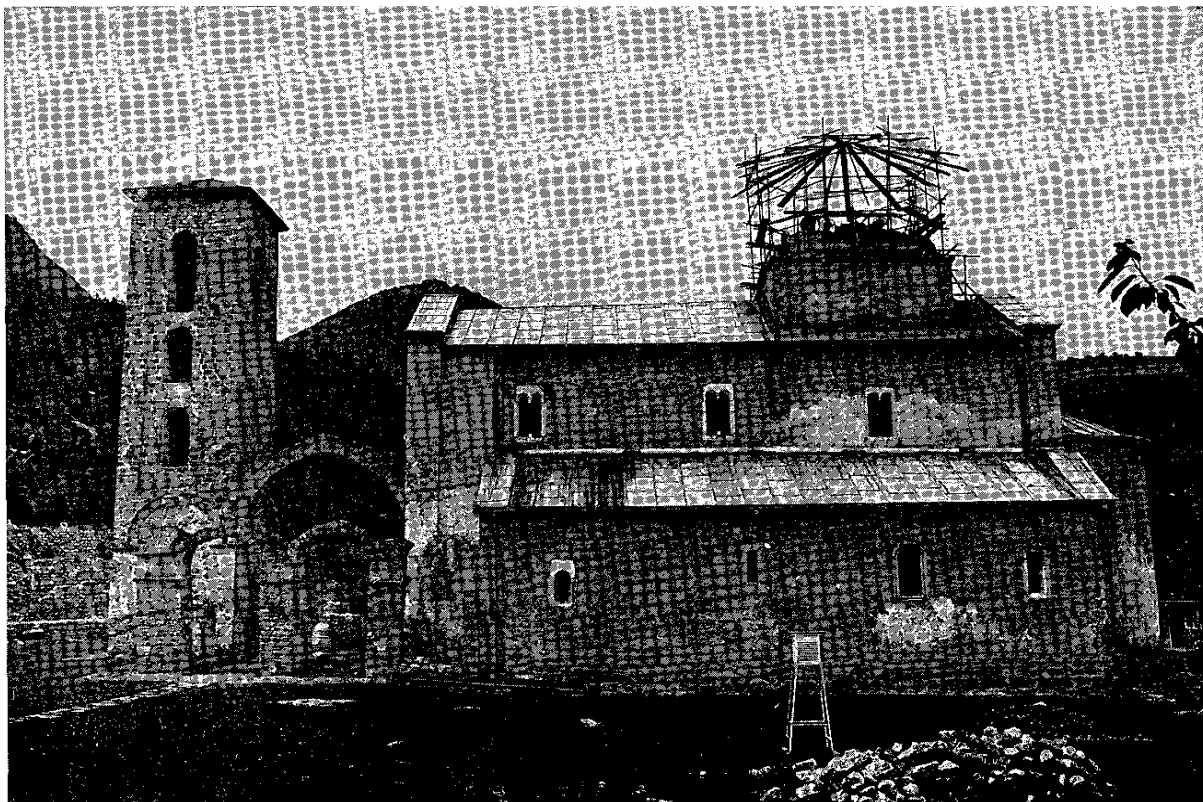
Сл. 2. Црква пре обнове 1926. године

Fig. 2. L'église, avant sa restauration de 1926

Сл. 3. Црква после обнове 1926. године

Fig. 3. L'église après sa restauration de 1926

Сл. 4. Демонтирање куполе

Fig. 4. Démontage de la coupole

Црква

Познато је да се црква Свете Тројице у Сопоћанима није сачувала у изворном облику. Њени порушени горњи делови обновљени су 1926—1928. године, кад су и кровови покривени ћерамидом (сл. 2 и 3).³ Убрзо је и звоник обновљен и утегнут бетонским серклажима. После другог светског рата делови цркве су неколико пута поправљани. У различитим временским размацама конзервирани су остаци спољашње припрате,⁴ на кровове је постављен танак оловни лим уместо ћерамиде,⁵ под у цркви је израђен од нових мермерних плоча,⁶ кровови су поново делимично поправљени и извођени су други заштитни радови.⁷ Сви ови захвати осигуравали су цркву од даљег пропадања, али је нису могли обезбедити за дужи период, нити су појединачна, готово узгредна истраживања могла дати довољно података о њеном изворном облику и историјским обновама. Уз то, пажња конзерватора је углавном била усмерена ка заштити живописа, свакако највећој, али не и јединој вредности сопоћанског манастира. Због тога су сада предузета свестрана истраживања и опсежни конзерваторски радови.

После детаљног прегледа кровних површина, установљено је да је влага у зидовима цркве последица веома оштећеног оловног покривача, посебно на источном травеју. Исто тако, вода се уливала на саставима слемена бочних бродова

са зидовима средње лађе цркве, јер је венац изнад њих потпуно или делимично недостајао. Влага се задржавала у шту којим су биле испуњене шупљине између лежишта сводова и кровова. Материјал којим је 1926. године извршена обнова цркве био је слаб, сига прикупљена од рушевина употребљена је за зидање зидова и куполе, а аркадице и венци били су од цементног малтера који се временом оштетио и окрунио. Купола је на више места испуцала, а везиво у спојницама било је растресито као песак.

³Обнову је извршио ing. Љ. Билишка, према замисли професора П. Поповића и А. Дерока. Пројект за ове радове није сачуван, као ни исцрпнији извештаји. Једино се помоћу старих фотографија и на самој грађевини може видети који су делови обновљени, али нема прецизнијих података на основу чега је обнова извршена.

⁴В. Дамјановић, *Конзервације на Сопоћанима*, Музеји 3—4 (Београд 1949) 147—157.

⁵Замена ћерамиде на бочним бродовима извршена је 1951, а оловни лим је постављен на свим крововима 1955. године. (Уп. Д. Павловић С. М. Ненадовић, *Преглед рада Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије 1950—1953*, Зборник заштите споменика културе 4—5 (Београд 1955) 345; М. Панић-Суреп, *Заштита Сопоћана*, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе 1 (Београд 1956) 17—19.

⁶Подаци из документације Завода.

⁷О. Марковић, *Прилог проучавању архитектуре манастира Сопоћана*, Саопштења 8 (1969) 96—98.

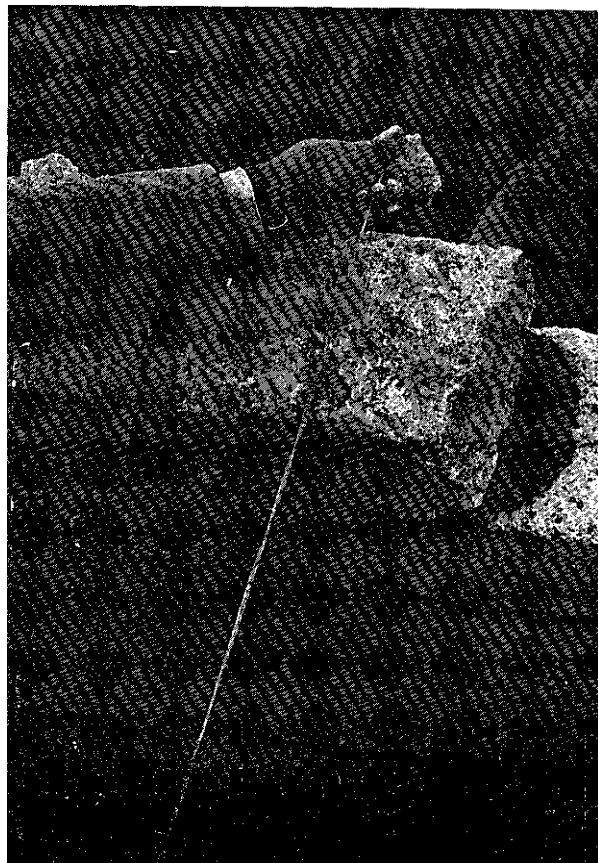
Због оваквог стања материјала и конструкције одлучено је да се поруше сви нестабилни и трошни делови цркве из времена претходне обнове и да се материјал замени одговарајућим. У исто време, намера је била да се исправе грешке начињене у тој обнови и цркви, што је могуће тачније, врате изворни облици. То је била прилика да се изврше и систематска истраживања зидова и простора под крововима.

На основу исхода тих истраживања, података добијених археолошким ископавањем непосредне околине цркве и анализе мерног система употребљеног при њеној изградњи, обновљен је део тамбура с куполом, источни и западни калкан средњег брода, источни забати бочних бродова, низови arkada с венцима и подужни венци изнад слемена бочних бродова.

Радови су почели од највиших делова цркве.

Горњи део тамбура и калота куполе обновљени су 1926. године. Међутим, употребљени материјал био је толико слаб да је претила опасност од рушења целе конструкције. Због тога је она демонтирана до чврстих зидова (сл. 4) и поново изграђена новом сигом од које су исклесани фасадни квадери, сводари, аркаде и венци. Поновљени су затечени облици из претходне обнове, с претпоставком да су тада постојали подаци о њиховом некадашњем изгледу. То је потврђено у односу на завршни кровни венац. Његови делови пронађени су при археолошким ископавањима уз апсиду цркве. Облик и величина венца одговарао је оном што је постављен на тамбур куполе у ранијој обнови. Висина куполе је повећана. Њу је одређивао правилан полукруг с основицом постављеном у раван конзола (сл. 5), како је то уобичајено у рашкој архи-тектури. Иста вредност добијена је анализом мерних односа.

Првобитни део тамбура сачувао се испод лукова прозора. На његовом лицу, уз прозоре са северне и источне стране, преостале су сасвим мале површине углачаног старог фасадног малтера светле окер боје. На раздаљини 23—26 cm од прозора постоје трагови усправне ивице тамноцрвене траке. На основу тако малих остатака не може се установити да ли је опонашан грађевински слог с опеком, биљни мотив, или је трака била сасвим једноставна, равна.⁸ У сваком случају, с обзиром да су ово трагови на првом слоју малтера који је покривао камене зидове, може се закључити да је тамбур сопоћанске цркве имао споља, око прозора, бојени украс. Градитељским програмом, који је вероватно био замишљен за цео манастир, могло је унапред бити предвиђено да се купола с тамбуром види из даљине, пре улаза у порту. Зато је тај део цркве требало да буде и најучљивије обрађен.⁹

Сл. 5. Зиданье куполе без оплеме

Fig. 5. Construction de la coupole sans revêtement

Због оскудности података, овај сликани украс сада није обновљен.

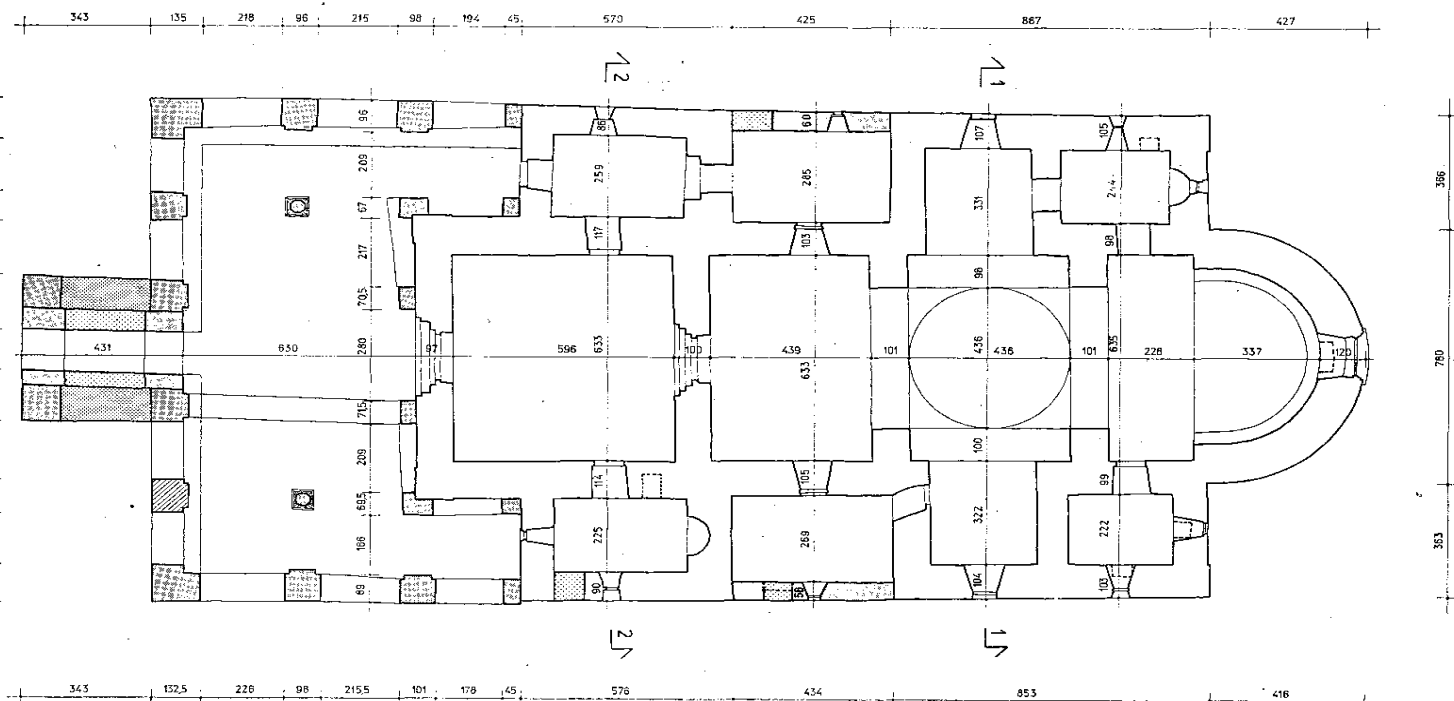
У лежиште калоте изливен је армирано-бетонски серклаж који је куполу статички осигурао.

На средњем броду цркве морали су се такође предузети већи радови. Оловни кровни покривач над источним травејем, постављен 1955. године, био је веома оштећен, а дрвена конструкција под њим сасвим је иструлила. На западном делу брода оловни лим је био исталасан због танке дашчане подлоге. Уз то, неуобичајени надзици у облику прислоњених лукова уз бочне стране кубичног постоља одавно су изазивали недоумицу истраживача.

После уклањања кровова средњег брода и испуне којом је изравнавана подлога преко сводова, дошло се до нових података о првобитној конструкцији, нагибу и висини крова. Установљено је да су места под надзицима уз кубично постоље конструктивно најслабији делови цркве још од времена њене изградње,

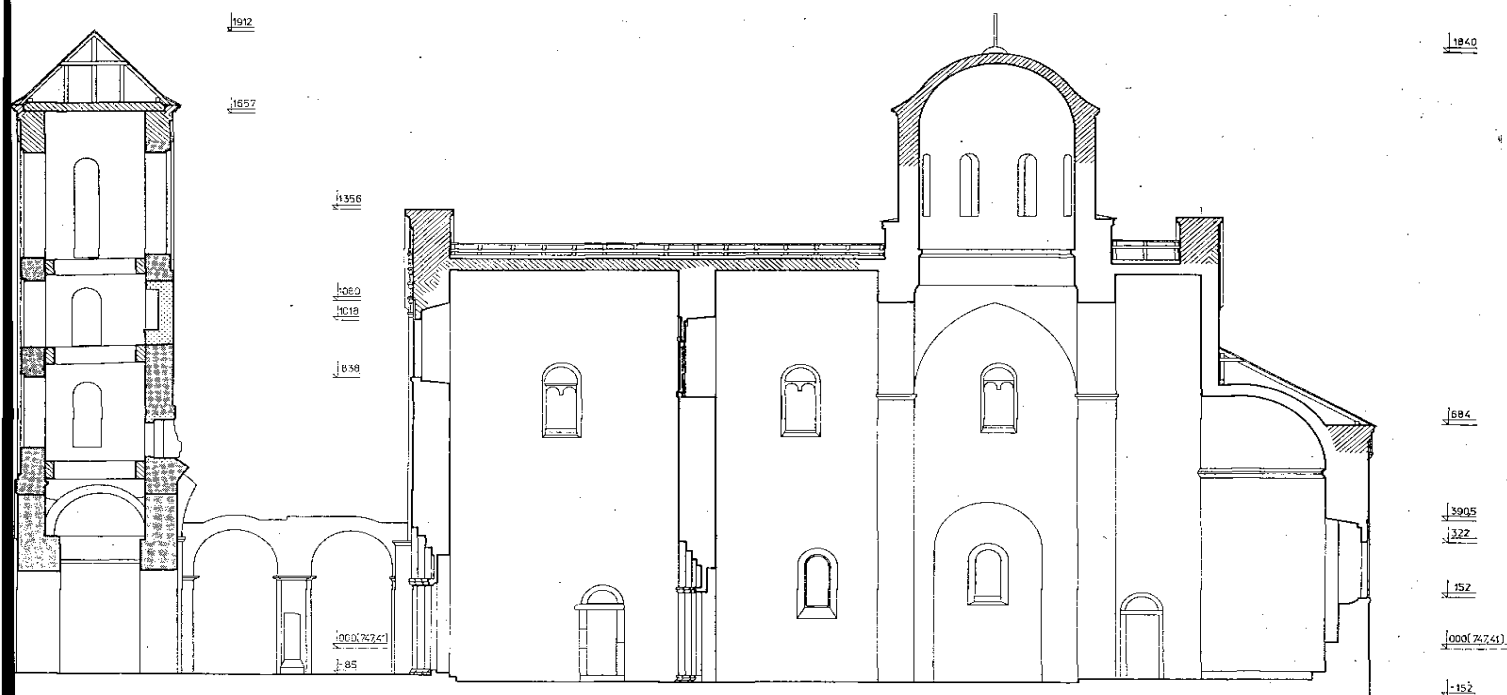
⁸ За сликани украс на фасадама цркава уп. М. Чанак-Медић, *Сликани украс на цркви Св. Ахилија у Ариљу*, Зограф 9 (Београд 1978) 5—11, где је и старија литература.

⁹ У Ариљу је такође најбогатије осликан тамбур и кубично постоље (М. Чанак-Медић, *нав. дело*, 9), вероватно из истих разлога.

Сл. 6. Основа цркве

Fig. 6. Plan de l'église

Сл. 6а. Подужни пресек

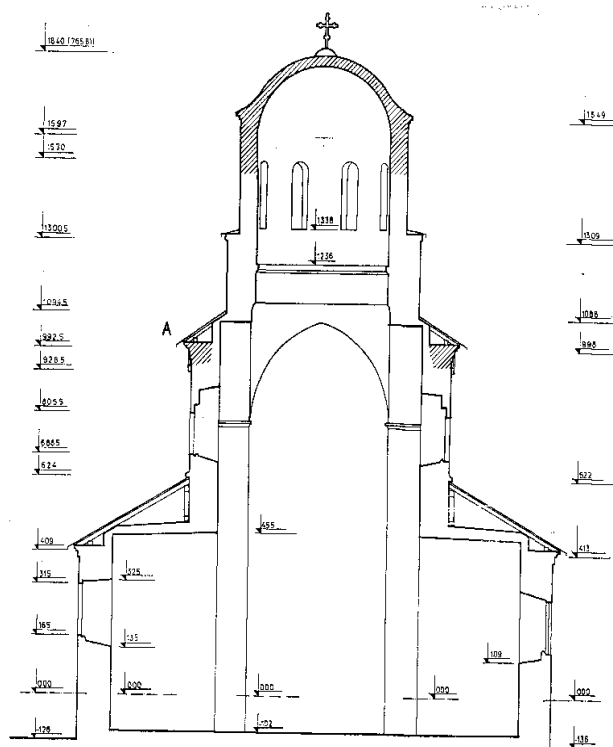
Fig. 6a. Coupe longitudinale

настала грешком првог протомајстора. Северни и јужни зид кубичног постолја, у горњим деловима, ужи су од лукова који их носе, тако да чела ових лукова излазе споља из равни зидова. Подужни зидови брода, уз то, завршени су ниже него што би то било потребно. Како кров брода због тога сече чела лукова, завршни сводари су морали да се оклешу косо, чиме су ова места ослабљена (деталј А на сл. 7). Мајстори који су градили сопоћанску цркву били су добри познаваоци заната, што се види из сасвим правилно постављене основе (сл. 6), али се нису снашли при уклапању византијског куполног система у облик романичке базилике.

Кровни покривач је првобитно био постављен преко дрвене конструкције. Доњи делови северног и јужног зида кубичног постолја, до кривина лукова, имали су већу ширину. На тај начин добијена су проширења — зидана лежишта — која су свакако служила као ослонац за стубове дрвене кровне конструкције.

На зидовима кубичног постолја постоје трагови старије преправке цркве, кад је слеме крова над бродом било ниже. О томе сведоче ковани клинови са широким главама, који су служили за причвршћивање оловног кровног покривача уз усправне зидове. Тада су места код темена поткуполних бочних лукова ојачана надзицима, који су се на фасадама приказивали као плитке прислоњени луци. У обнови извршеној 1926. године ови надзици су поправљени, а задржани су и код доцнијег покривања оловним лимом.¹⁰ Они су сада уклоњени, а сачувана косина првобитно отклесаних сводара поткуполних лукова послужила је за тачно одређивање нагиба крова средњег брода. Конзоле под аркадним зидом на зидовима брода биле су на свом првобитном месту. Облик и висина аркада и венаца били су познати, јер су њихови делови пронађени у шуту с источне стране цркве,¹¹ а три аркаде су биле уграђене приликом раније обнове. Установљени нагиб крова главног брода указивао је да се између аркада и венаца налазио и један ред фасадних квадера. Према тим подацима извршена је обнова аркадног низа исклесаног од сиге, а нови оловни покривач постављен је преко јаке дрвене оплате. Забати зидови главног брода цркве президани су овом приликом, а бетонске аркаде замењене новим од сиге. Висина западног забата произишла је из слога аркадног низа, што се подударило с подацима добијеним анализом мерних односа. Може се веровати да је на истој висини био и источни калкански зид, као што је то случај код других рашких Цркава, где су ови зидови на већој висини од крова над бродом.

Приликом археолошког ископавања простора уз апсиду цркве пронађено је више делова венца од сиге. На основу кривине добијене

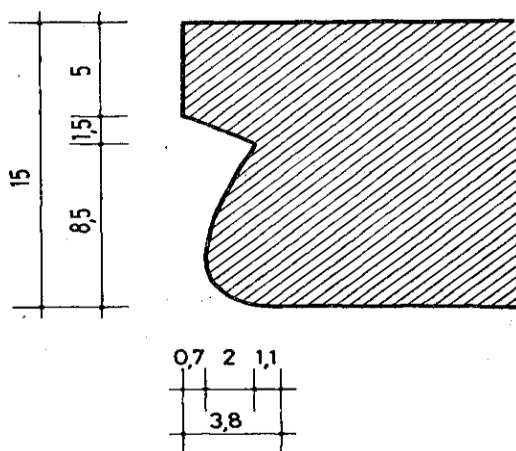

Сл. 7. Попречни пресек 1—1 Fig. 7.
Coupe transversale 1—/

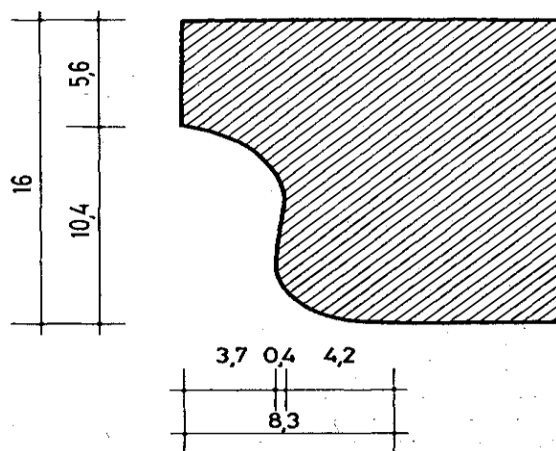
Fig. 8. Parties de la corniche de l'abside trouvées lors des fouilles

ПРОФИЛ ВЕНЦА НА КУБИЧНОМ ПОСТОЉУ

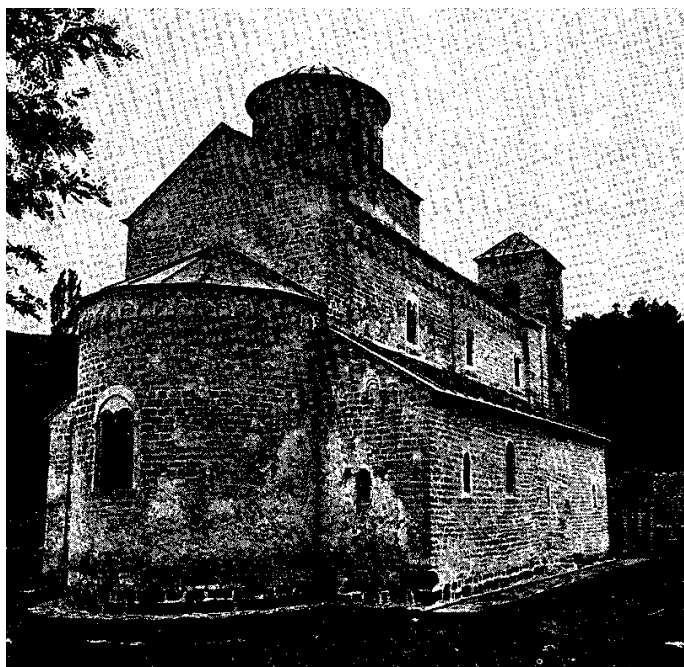

ПРОФИЛ ВЕНЦА НА АПСИДИ

Сл. 9. Профили завршних венаца кубичног постоља (A) и апсиде (B)
Fig. 9. Profils des bandes terminales de la base du tambour (A) et de l'abside (B)

Сл. 10. Изглед цркве са североистока 1982. године Fig. 10
L'église vue du nord-est en 1982

Њиховим спајањем закључено је да су припадали апсиди, односно да су споља завршавали њен полукружни зид (сл. 8). На појединим комадима сачували су се гвоздени клинови којима је био причвршћен оловни кровни покривач. Облик овог венца разликује се од осталих на фасадама сопоћанске цркве. Сличан му је само венац којим је завршено кубично постоље (сл. 9). На лицу источног калканског зида преостали су ковани клинови од првобитног кровног покривача апсиде, а испод њих други од доцнијег, који је био нижи. За нашу реконструкцију поштована је висина старијег крова. Бочни бродови су само на источним зидовима били украшени аркадним низовима испод косих венаца. Од првобитних аркада сачувала се на месту само по једна, највиша, на оба зида. Остале су постављене приликом претходне обнове, кад су изнад њих озидани истакнути калкани барокних облика. Ови додаци су сада порушени и калкани завршени венцем какав је постојао на осталим зидовима бочних бродова (сл. 10). Првобитну висину слемена кровова бочних бродова одређивали су венци уграђени у подужне зидове средњег брода. Њихова улога је била да спрече уливање воде на осетљивим местима где су се кровови нижих бродова спајали са зидовима главног брода. Овакви венци-окапнице чести су на романичким базиликама, а имају их и Градац и Ариље.

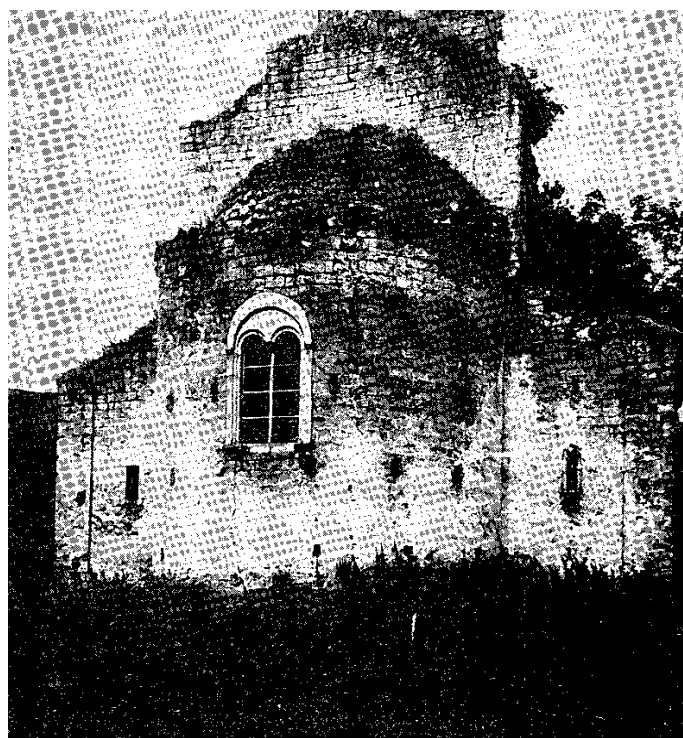
¹⁰ В. Ј. Ђурић је због тога мислио да су у питању посебни прислоњени луци који подупиру кубично постоље. Уп. В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 38.

¹¹ То је био једини простор са културним слојем у непосредној близини цркве који је остао поштеђен у ранијим рашчишћавањима њене околине.

На основу односа висине сачуваних аркадица према венцу-окапници, који се протезао и изнад калканских зидова бочних бродова, закључено је да ови зидови нису били истакнути, већ су их покривали кровови над бродовима. Нагиб ових кровова није могао бити тачно утврђен. Косине преосталих аркадица на источним зидовима биле су прилично оштећене, тако да нису одређивале правац косих венаца. Због тога је овом приликом задржано затечено место кровних венаца над подужним зидовима бродова, уз претпоставку да им је то био и првобитан положај, како се то може наслутити с фотографија пре обнове 1926. године (сл. 11). Кровни покривач бочних бродова био је у изворном облику постављен преко дрвене конструкције. Приликом испитивања и уклањања испуне од грађевинског отпада над сводовима бочних просторија показало се да су изнад њихових ослонаца, уз зидове средњег брода, била озидана проширења за лежишта стубова који су носили слемenu греду (сл. 12 и детаљ Б на сл. 13). Она нису постојала само код највиших делова попречних сводова над певницама, због њихове велике висине. У доцнијим обновама кровни покривач је лежао преко испуне од шута, у коме су се могла издвојити два слоја. Први, најнижи, припада раној историјској оправци цркве чији су трагови пронађени и на другим њеним деловима. Тада су слемена бочних кровова спуштена за око 70 см у односу на венац-окапницу, уграђен у зид цркве. Фасадни малтер сачувао се до висине ове испуне, као и низови кованих клинова са широким главама за учвршћивање оловних табли. Они показују да је и тада за кровни покривач употребљен оловни лим, вероватно онај који су Турци скинули са цркве 1689. године.¹² На овој висини, у наставку бродова, на деловима подужних зидова цркве, приметни су трагови кровова који су у то исто време покривали ниже делове припрате. Над северним бродом, за испуну је било искоришћено пет аркада, које су се тако сачувале заједно са фасадним малтером којим су биле покривене. Овај малтер је бео, за разлику од осталих на цркви, који су имали светао окер премаз као завршни слој.¹³ Аркаде су припадале косом забату. Могуће је да су се налазиле на фасади спољашње припрате, која је пре ове историјске обнове сигурно тешко страдала.

Други слој шута је из времена обнове 1926. године. Имао је већи нагиб и служио као подлога за кров од ћерамиде.

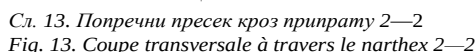
Приликом наших радова, сав грађевински отпад са сводова уклоњен је и постављен покривач од оловног лима преко нове дрвене оплате. Оловне табле су увучене у спојнице испод обновљених венаца у зидовима цркве, ради сигурније заштите од влаге.

Сл. 11. Источни изглед цркве пре обнове 1926. године

Fig. 12. Souleassement de la toiture de la nef méridionale

На западном лицу цркве, у висини потпрозорника бифоре, види се на малтеру линија крова и низ кованих клинова за причвршћивање оловног покривача. То су остаци доцније обнове, кад је над средњим делом припрате

Упоредо са овим радовима извршена су истраживања звоника, сондама отвореним у темељима и зидовима. Установљено је да су темељи веома плитки, свега 10—15 cm.

¹⁵Припрема за штампу посебан текст о могућем првобитном изгледу сопотанске спољне прате, где ће детаљније бити обрађене све појединости у вези с њом.

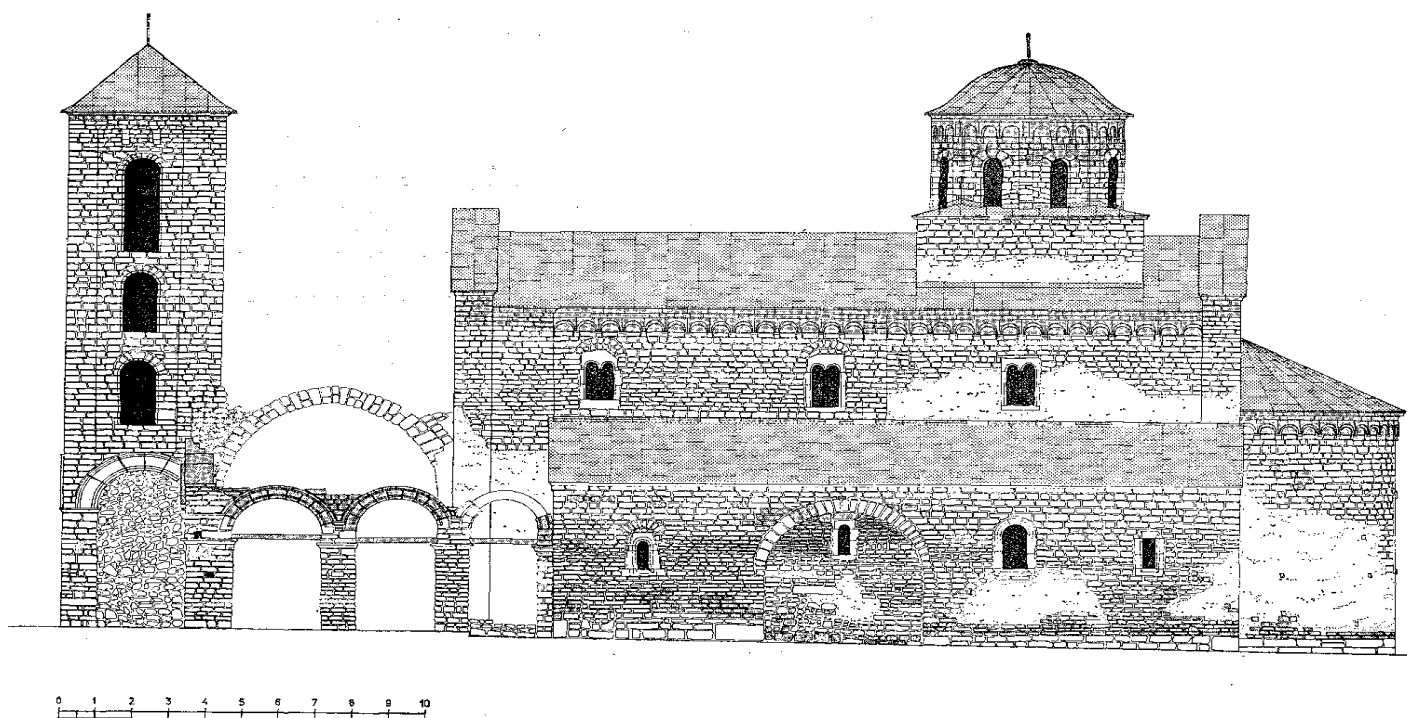

Fig. 14. L'église vue du sud, avec indication des parties restaurées ou échangées

Сл. 14. Јужни изглед цркве, са обележеним обновљеним и измењеним деловима

Већ је раније примећено да је звоник неколико пута преправљан.¹⁶ Сонде у зидовима приземља потврдиле су да су биле четири грађевинске фазе и показале њихов редослед. Последња историјска обнова била је и најобимнија. Преправљени су тада сви спратови и приземље. Најзанимљивији је, у то време оформљен, четвртаст отвор у источном зиду првог спрата куле. Уоквирен је клесаним пешчаром. Уклапање усправних и водоравних тесаника извршено је помоћу косих засека на угловима. Овакав детаљ конструкције налази се на порталу цркве у Трноши из 1559. године¹⁷ и на прозорима неколико цркава из тога раздобља.¹⁸ То би одређивало преправку звоника најраније у другу половину XVI века.

Обнова кровова на цркви, покривање спољашње припрате и преправка звоника извршени су у исто време, вероватно крајем XVI столећа.

Манастирска целина

Остаци манастирских зграда били су покривени слојем грађевинског шута и земље. Није био познат ни облик манастирског насеља. У време обнове 1926—1935. године заравњени су зидови који су се још видели, а 1951. године откопан је простор око цркве због могућег скупљања влаге у том слоју.¹⁹ Сав материјал је том приликом бачен. По ободу порте изграђен је тада узан оградни зид, за који је употребљен

камен од рушевина зидова.²⁰ Ова ограда је само на неким деловима била подигнута над старим биедима, где су они били очувани боље и на већој висини.

Било је познато да црква св. Тројице није једина грађевина у порти манастира. Током изградње оградe радници су случајно открили апсиду трпезарије, а затим је одмах и затрпали. На основу њиховог исказа, Б. Вуловић је помишљао да је то параклис.²¹

Сондажна ископавања извршена су 1974. године²², кад су ослобођени од наноса земље северни део трпезарије, две просторије северне грађевине и једна просторија јужне.²³

¹⁶ О. Марковић, *Прилог проучавању архитектуре манастира Сопотана*, 96.

¹⁷ С. Мојсиловић-Поповић, *Манастир Трноша*, Саопштења 14 (1982) 84 и сл. 21.

¹⁸ З. Кајмаковић, *Око проблема датације православних манастира у сјевероисточној Босни са посебним освртом на Папраћу*, Наше старине 13 (Сарајево 1972), 152 (сл. 3 и 4).

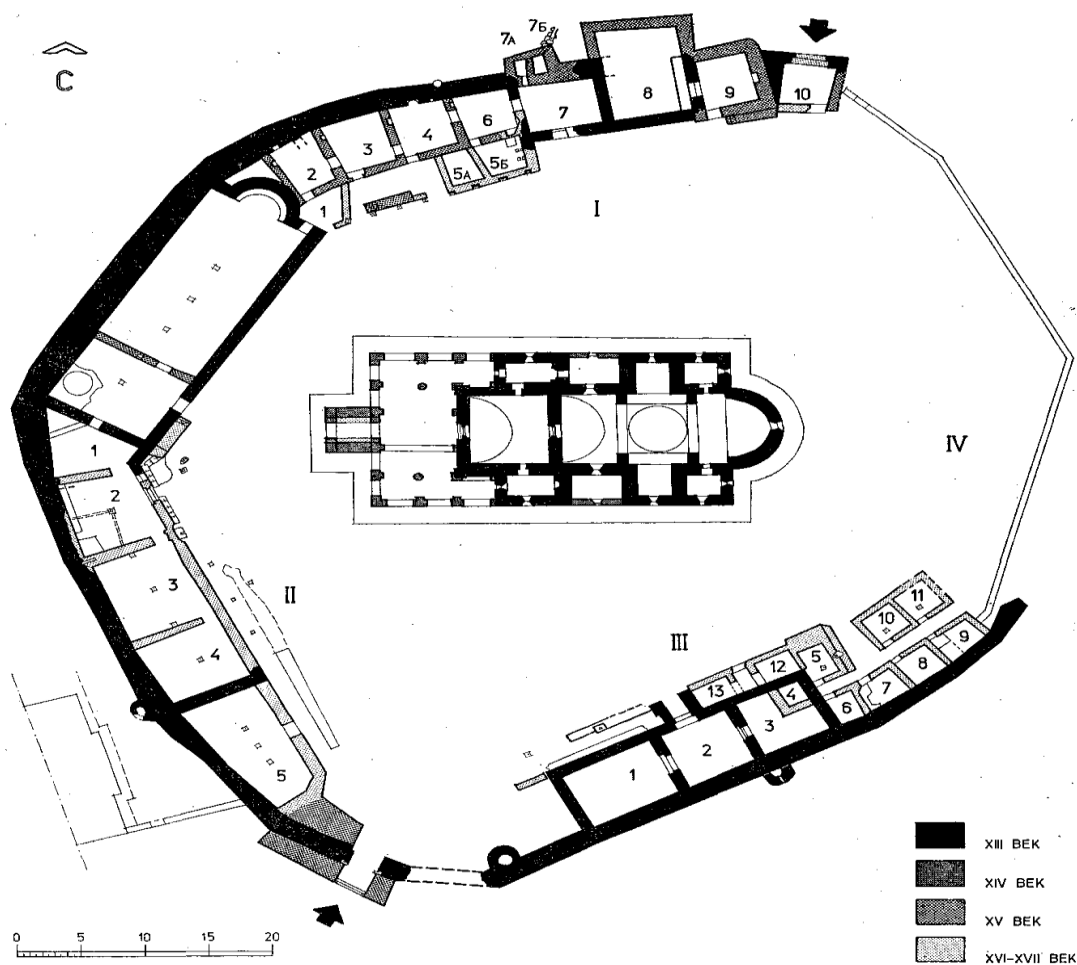
¹⁹ М. Панић-Суреп, *нав. дело*, 18.

²⁰ Б. Вуловић, *Конзерваторске белешке са терена*, Зборник Архитектонског факултета IV, 3 (Београд 1958) 7.

²¹ *Исто*, сл. 9.

²² Руководилац пројекта била је арх. М. Радан-Јовин, а археолошка ископавања водила је А. Јуришић.

²³ А. Јуришић, *Сопотани — археолошка истраживања*, Новопазарски зборник 1 (Нови Пазар 1977) 63—71.

Сл. 15. Основа манастирске целине

Fig. 15. Plan de l'ensemble monastique

Програм наших истраживачких и конзерваторских радова обухватио је систематско ископавање манастира, које је вршено по секторима утврђеним у односу на цркву. Досад је истражен скоро цео простор, осим мање површине на истоку, где су отворене само сонде. Откривени су делови оградног зида у готово целој дужини, остаци улазних капија и манастирских зграда (сл. 15) са мноштвом појединости као што су прагови и оквири врата и прозора од камена, браве, багламе, кључеви и друго.

Уз то, пронађен је велик број предмета од метала и керамике за свакодневну употребу, новац и разни украси.²⁴ Дошло се до много података који пружају јаснију представу о величини и изгледу манастира, његовој економској моћи, страдањима и обновама. На жалост, манастирска некропола уништена је приликом

²⁴ А. Јуришић, *Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке*, Саопштења 15 (1983) 181—194.

Сл. 16. Остаци кухињских просторија уз трпезарију

ранијег рашчишћавања терена непосредно око цркве, из страха од влаге која би могла да угрози живопис. Иако истраживања још нису завршена, могуће је препознати основне елементе о обиму манастира, грађевинским целинама у њему и њиховом функционалном распореду, комуникацијама и променама.

Манастир је био изграђен на заравни усеченој у падину, која се спуштала на југ према реци Рашкој и на исток према потоку који се у њу улива. Имао је приближно кружни облик као и сви српски манастири.²⁵ Био је ограђен дебелим зидом, чија је ширина на југу износила 1,40 метара, а на западу и северозападу скоро три метра, јер је на тим местима имао и улогу потпорног зида. Уз њега су са унутрашње стране биле распоређене трпезарија с кухињом на западу и зграде за становање на северу и југу. Зидани су истовремено с бедемом. Остаци грађевина нису пронађени једино на источној страни манастирског дворишта, која није систематски ископана, али је проверена са неколико сонди. Овај део терена имао је велик пад од цркве, тако да су темељи оградног зида нађени на дубини местимично и преко два метра од садашње висине порте.

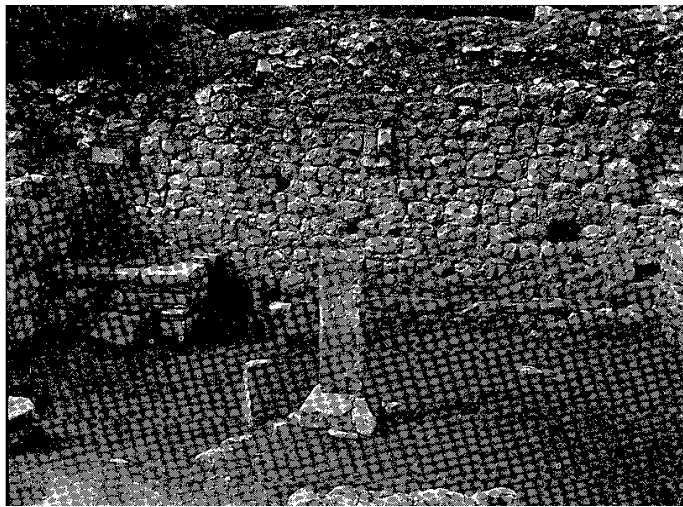
Систематска истраживања порте отпочела су на западном сектору, где је раније било утврђено да су се сачували остаци манастирске архитектуре. Ту су откопани зидови дугачке грађевине с полукружном апсидом на северу. Зидана је од необрађеног, крупног ка-мена, сложеног у редове, као и оградни зид са којим је у грађевинској вези. Преградним

Fig. 16. Restes des pièces appartenant à la cuisine auprès du réfectoire

зидом призиданим на јужној трећини подељена је на две просторије. Под веће био је поплочан правилним, четвороугаоним плочама пешчара. У северном зиду, уз апсиду, откривен је улаз, накнадно пробијен. У југозападном углу мање просторије откопано је велико зидано огњиште, које је заклонило остатак фреске на јужном зиду. Ова грађевина је, без сумње, била манастирска трпезарија. Саграђена је наспрам улаза у цркву, у облику првоугаоника, са слободном апсидом. Била је, после цркве, највеће здање у манастиру. По дужој осовини имала је низ дрвених стубова ослоњених на камене базе уграђене у под од камених плоча. Пронађено је пет оваквих база, од којих је једна уграђена у доцнији преградни зид. Унутрашње површине зидова биле су живописане. Трпезарија највероватније није имала спрат, али је приземље било високо, судећи по очуваном оградном зиду који је истовремено и западни зид трпезарије. Првобитни улаз у трпезарију није сачуван. Он је свакако био на јужном делу источног фасадног зида, због потребе да монаси после молитве одлазе на обед. Слична решења налазе се у већини манастира у Србији и византијском градитељском подручју у целини.²⁶

Доцније, вероватно у XV веку, трпезарија је смањена за трећину, подизањем преград-

²⁵ С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, 17—18, 32; ²⁶ А. 'Ορλανδος, *Μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική*, 'Αθήναι 1958², 44.

Сл. 17. Просторија II/2 са остацима конструкције изнад огњишта

Fig. 17. La pièce II/2 avec des vestiges d'une construction au-dessus du foyer

ног зида на јужном делу.²⁷ Мањи простор је постао део кухиње, где је смештено велико огњиште — пекара. Том преградњом онемогућена је претходна непосредна веза трпезарије са двориштем, па је отворен нов улаз поред апсиде, из трема северне стамбене зграде. Кровни покривач трпезарије био је од ћерамике, чији су се бројни делови налазили у целом слоју шута. Пронађено је такође више одломака прагова, оквира за прозоре и врата од пешчара и делова мермерних украса који су припадали цркви.

Јужно од трпезарије откопани су остаци пет великих просторија уз бедем, које заузимају цео западни део манастира. На плану су означене бројевима II (1—5). Чини се да су прве четири просторије у низу, бар у последњем периоду живота манастира, чиниле целину и у грађевинском и у функционалном погледу. Само једна врата везивала су приземље целе зграде с манастирским двориштем, али су све просторије међусобно биле спојене унутрашњим пролазима. Прва (бр. 1) има трапезаст облик. Из ње су једна врата водила у трпезарију, а друга у просторију број 2 (сл. 16). Њен јужни зид је доцнији, президан заједно са горњим делом бедема. Старији зид је био шири, што се види у приземљу бедема. У северозападном углу откривен је остатак троуглог огњишта. Просторија до ње (број II/2) је правоугаоне основе. Она је једина имала врата у фасадном зиду, а и према обема суседним одајама. У југозападном углу налази се четвртасто постоље ложишта велике пећи, а уз бедем је сачуван низак камени банак. У шуту су приликом ископавања пронађени стуб и капител од пешчара и сводари два лука. Место стуба било је у средини просторије, а у оградном зиду сачуван је први сводар — „борац“. На истој висини, у југозападном углу налази се уграђена камена конзола, лепо профилисана (сл. 17). Луци су били сегментног

облика (сл. 18), учвршћени гвозденим затегама. Полазили су од двеју суседних страна капитела и са зидовима што се сучељавају чинили су основу над којом је, вероватно, био озидан високи димњак. Бедем је на том делу преправљен, као и јужни зид с којим је у грађевинској вези, да би се ослонила конструкција свода. У шуту је пронађено много сводара од сиге и тврдог камена са кривином у водоравном и косином у усправном правцу. Они су свакако припадали своду изграђеном изнад лукова. Цела ова конструкција, са стубом ексцентрично оптерећеним са два плитка лука, није добра замисао у статичком погледу. Међутим, занатски је изузетно прецизно остварена. Сводари су тестерасто засечени, међусобно спојени јаким гвозденим клиновима, затопљеним оловом. Сличан облик сводара постоји на сегментним луцима изнад портала црквица у околини Сопоћана, које су несигурно датиране у XVI или почетак XVII века,²⁸ и над вратима Синан-пашине џамије у Призрену из 1605. године.²⁹ Сама конструкција може се упоредити са огњиштем у конаку манастира Црне Реке.³⁰ Ове појединости упућују и на време настанка ове грађевине у Сопоћанима.

Кроз јужни зид просторије II/2 пролазиле су оловне цеви којима је довођена вода у манастирско двориште. Пронађен је један њихов део на месту излаза из оградног зида, а остатак се налазио у шуту суседне просторије. На фасадном зиду сачувао се камен на који се вода изливала, а такође и одводни канал према дворишту. Од чесме до трпезарије, дуж целе спољашње стране фасадног зида просторија II/1 и II/2, с обе стране улаза, била је озидана клупа за седење. Горња површина јој је била покривена правилним плочама пешчара, спојених међусобно гвозденим пијавицама. Испред овога банка и чесме био је постављен плочник од сличних плоча и другог камена, овде секундарно употребљеног. Међу њима је био и део бочне стране саркофага архиепископа Јоаникија.

Следеће две просторије у низу (II/3 и II/4) нису имале непосредну везу с двориштем, већ се у њих улазило преко претходне (II/2). Зид између њих прислоњен је уз бедем, који се овде

²⁷ А. Јуришић, *Сопоћани — археолошка истраживања*, 65.

²⁸ Р. Станић, *Прилог познавању грађитељског и сликарског наслеђа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице*, Новопазарски зборник 1 (Нови Пазар 1977) 171—173 и сл. 187.

²⁹ С. М. Ненадовић — Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 367, сл. 19.

³⁰ М. Вуловић, *Манастир св. Арханђела у Црној Реци*, Зборник за ликовне уметности 4 (Нови Сад 1968) 253, 256, сл. 7 и 9. Арх. С. Поповић љубазно ми је уступила своје детаљне скице овога огњишта, на чему јој најтоплије захваљујем.

Сл. 18. Сводари лука нађени у просторији II/2

Fig. 18. Voussoirs d'un arc trouvés dans la pièce II/2

добрим делом сачувао у изворном облику. У старијем градитељском периоду то је било једно одељење. У поду, по средини, сачувала су се камена постоља за стубове од дрвета, који су носили горњу конструкцију.

Испред грађевине нађен је низ камених база, вероватно од стубова трема, врло узаног на јужном, а ширег на северном делу. Доцније је простор проширен, а за ослонац стубова изграђен је зид. Уз фасадни зид трпезарије, са спољашње стране, према првој западној просторији (II/1), откривени су остаци прислоњене зидне масе, вероватно основе за степениште којим се излазило на спрат западне грађевине. У току ископавања пронађен је велик број делова архитектонског украса од пешчара, који су припадали оквирима за прозоре, венцима и каминима. Одликује их добра клесарска техника и прецизна израда. Једном од прозора могуће је са сигурношћу одредити облик (сл. 19). Испред просторије II/4 пронађени су у најмлађем слоју делови његовог оквира — допрозорници и потпрозорник. За један од допрозорника употребљена је половина старије надгробне плоче с веома оштећеним натписом. На унутрашњим угловима квадера, коси засеци служили су за налагање и бољу везу каменова. Исти систем примењен је на источном отвору првог спрата звоника, о којем је напред било речи.³¹ Прозор је имао гвоздене решетке. Сачуване рупе у каменом оквиру показују да усправне шипке нису биле у истој равни с водоравним, већ испред њих. На основу међусобног размака рупа могло се установити који део припада левом, а који десном допрозорнику. Начин обраде унутрашњих делова овог каменог оквира показује да је он био уграђен у зид, а не прислоњен, што потврђује и истовремено постављена решетка.

Грађевина је током живота манастира преправљана тако да је тешко раздвојити грађевинске периоде и утврдити њен првобитни облик. Једино је несумњиво да је прва одаја до трпезарије (број II/1) једновремена са њом и да је то био део кухиње. Коначан облик зграде настао је крајем XVI или почетком XVII века и остаци из тог доба највише су

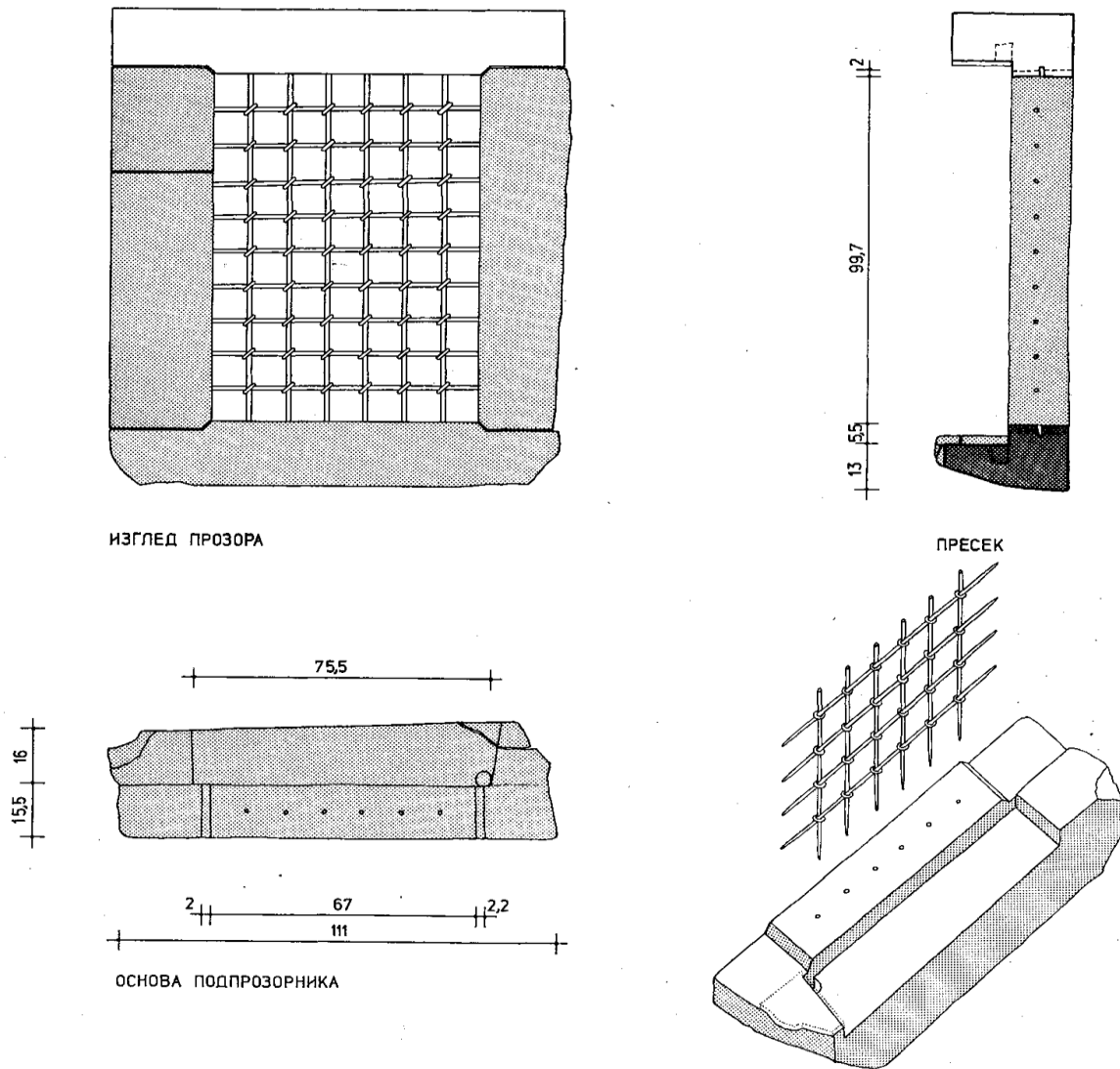
сачувани. На основу просторног распореда, архитектонских појединости и нађених предмета за употребу, може се у њој препознати манастирска кухиња с оставама. Две одаје (број 1 и број 2) служиле су за припремање хране и имале су непосредну везу с трпезаријом, а друге две (бројеви 3 и 4) биле су оставе, у које се улазило само из кухиње. Поред улаза, са спољашње стране, била је постављена чесма. На спрату су вероватно постојале келије за становање.

Просторија број II/5 има неправилан облик основе. Једини улаз у њу био је из дворишта. Испод млађег, дрвеног прага, налази се старији, од камена. Преправљени фасадни зид одвојен је од суседне просторије (број II/4) усправном спојницом. По средини одаје налазе се три камене базе у нивоу пода. Размак међу њима мањи је од размака према бочним зидовима. Велика количина камена од рушеvine испуњавала је просторију. Ту су нађени делови два округла воденична точка. Ова појединост, положај просторије и њена издвојеност дозвољавају помисао да су овде били смештени млинови за млевење соли или жита (суваче), који су се окретали ручно или помоћу мазге.³² Могуће је да су камена постоља служила као ослонац за конструкцију млина.

Западне грађевине завршавале су се на југу правоугаоним озиданим простором, који изгледа као велико проширење оградног зида. То може бити постоље куле. Много камена у просторији број II/5 вероватно је од њених зидова. Веома је оштећена, јер је на том месту 1938. године изграђена чесма са бетонским темељима.

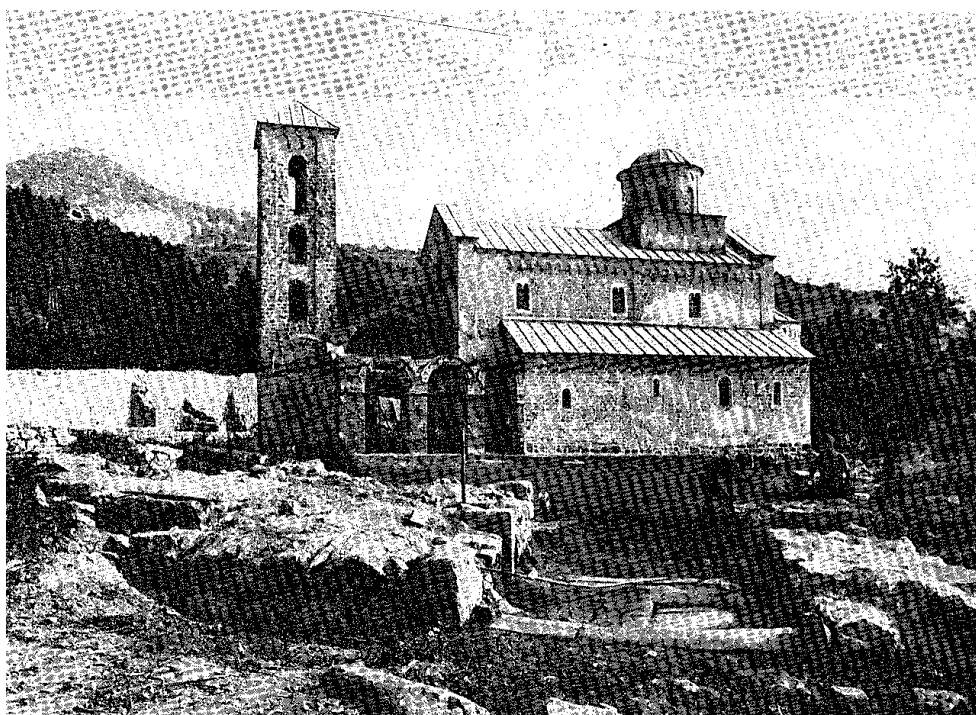
³¹ Види нап. 17 и 18.

³² А. Дероко, *Из материјалне културе прошлости — Етнографске белешке из Хиландара*, Споменик САНУ CXII, Одељење друштвених наука, н.с. 14 (1963) 10—11.

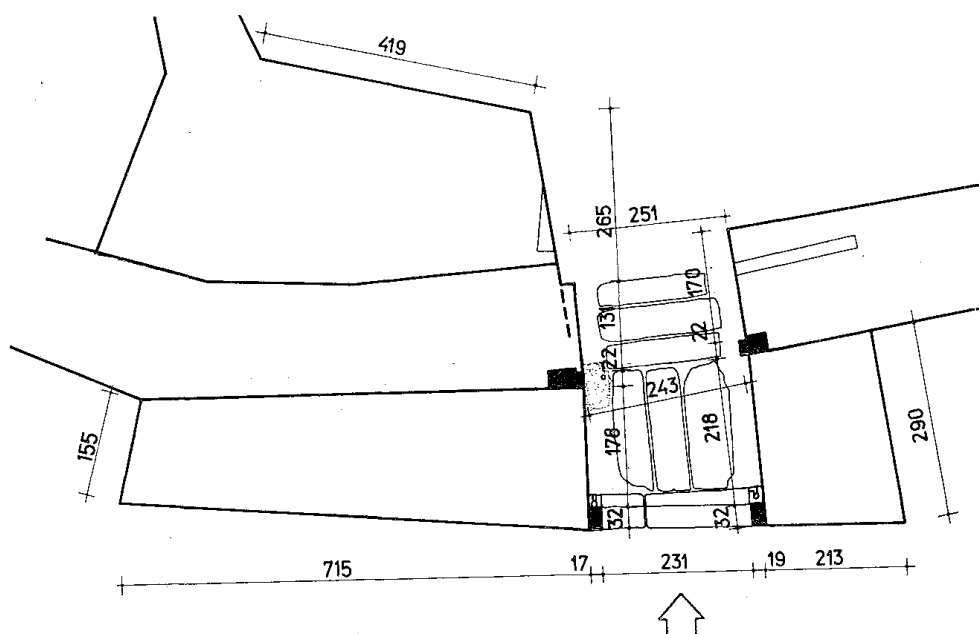
Сл. 19. Реконструкција прозора западне грађевине (II/4). Оригинални делови су затамљени.

Fig. 19. Reconstruction d'une fenêtre du bâtiment occidental (II/4). Les parties originales sont foncées.

Сл. 20. Главни улаз у манастир у току ископавања.

Fig. 20. L'entrée principale dans le monastère au cours des fouilles

Сл. 21. Основа главног улаза у манастир

Fig. 21. Plan de l'entrée principale du monastère

Сл. 22. Остаци северних грађевина, после обнове оградног зида

Fig. 22. Vestiges des bâtiments septentrionaux après la reconstruction du mur de clôture

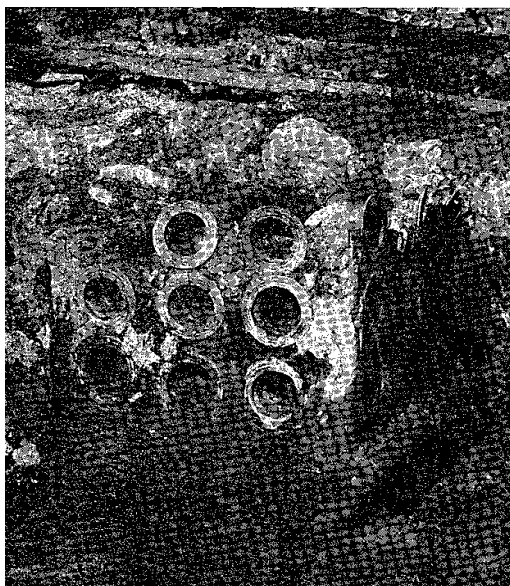
Уз кулу је откопан југозападни улаз у манастирску порту, с остацима двоструке капије (сл. 20). Прва, према дворишту, налази се на спољашњем делу куле, с једне, и оградног зида, с друге стране. У погледу обраде, грађена је репрезентативније од самог оградног зида, јер је за оквир употребљен тесани пешчар (сл. 21). Од оба довратника преостао је по један дугачак тесаник, уграђен у зид, постављен усправно, са зубом за врата. Доцније је зазидан зуб довратника уз кулу, кад је преправљена цела њена страна. Праг се није сачувао. У млађем слоју пода од малтера преостала је рупа од осовине врата. Друга капија налазила се у равни спољашње стране два дограђена, снажна пилона, од којих је западни много шири. Од ове капије сачувани су остаци оквира и праг од тесаног камена пешчара. Довратници се разликују од оних са унутрашње капије, јер су узани и само прислоњени уза зидове. Праг није имао рупу од шипа за затварање врата, као улази у зграде манастирског насеља, тако да су се она вероватно осигуравала помоћу мандала. Површина пода од прага до дворишта била је од дугачких плоча, вероватно старих надгробних каменова. Преко њих је постојао млађи слој малтера и ситног камена. Простор улаза био је доцније сужен, или су у њему биле изграђене клупе, јер са страна има трагова зидања. Туда је у новије време био спроведен водовод према манастирском дворишту, који је свакако уништио многе драгоцене по-датке. Према месту на коме се југозападни улаз налази у односу на просторни распоред манастирског језгра и према његовом облику, сигурно је да је то био главни прилаз манастиру. Његов положај не одступа од тада већ устаљене схеме просторне замисли по којој су грађени српски средњовековни манастири.³³ За разлику од већине, он овде није обликован као улаз

кроз кулу, већ је постављен у оградном зиду дебелом 1,40 m. Сама капија налазила се на спољашњој ивици зида. У потоњим преправкама, место и функција овог улаза остали су исти, али не и облик. У првој обнови архитектонска замисао је промењена. Доградњом два пилона образована је улазна просторија с двоструком капијом. Тако повећана основа улаза могла се искористити и за изградњу куле над њим. Оваква замисао проистекла је свакако из потребе за бољим осигуравањем манастира од спољних напада. Улаз уз кулу и двострука капија указују да је ова обнова највероватније с почетка XV века, кад су манастири у српској деспотовини утврђивани и добијали одбрамбену улогу.³⁴ У последњој преправци пролаз је сужен, а под нешто издигнут. Унутрашња капија вероватно је добила дрвен оквир, док су остаци старог, каменог, остали уграђени у зидну масу.

У северном делу манастирског дворишта, уз оградни зид, откривени су грађевински остаци низа просторија (сл. 22). Зидови подигнути на старијим темељима или на новој траси показују да се на овом простору живело за све време трајања монашког насеља. Као целина издваја се грађевина чији је бочни, западни зид прислоњен уз апсиду трпезарије. Подигнута је на насутом, заравњеном терену, изнад старијег културног слоја. Висина пода је овде већа него код свих осталих здања у манастиру. Зграда је имала четири просторије и дубок трем дуж целе фасаде. Сачувало се свих девет постоља од камена за дрвене стубове трема. Средњи попречни зидови прислоњени су уз бедем. Крајњи, на истоку, био је у грађевинској вези с њим, као и крајњи западни, код

³³ С. Мојсиловић, *нав. дело*, 34.

³⁴ *Исто*, 34—35.

Сл. 23. Део пећи у просторији I/5-б
Fig. 23. Partie du poêle de la pièce I/5-b

Сл. 24. Остаци североисточног улаза у манастир
Fig. 24. Restes de l'entrée nord-est du monastère

кога је лице бедема президано. Из трема се улазило у све четири просторије и у трпезарију, а каменим зиданим степеништем излазило се на спрат. Осим тога, све одаје су биле међусобно спојене пролазима, а постојала су врата и на бочном, источном зиду (просторија I/6), изнад зазиданог старијег прага. За оквири спољашњих врата употребљени су делови старијих допзорника од пешчара. У свим попречним зидовима постојале су плитке нише, а у оградном зиду просторије означене бројем I/4 смештено је огњиште.³⁵ Доњи део му је полукружан, а димњак четвороугаон. Грађевина је зидана каменом, а за обликовање ниша употребљавана је и танка опека. Одмах изнад темеља био је постављен дрвени сантрач од две греде подужно постављене у зидну масу. На њих се у вратима прикивао дрвени праг. Овакав начин зидања указује на временски оквир настанка здања, јер је познат на грађевинама с почетка XV и у XVI веку.³⁶

Зграда је и доцније преправљана. Под тремом су изграђене још три одаје, а поред врата у крајњем источном зиду просторије I/6 оформљен је димњак. У суседни зид смештено је ложиште пећи која се налазила у просторији I/5б. Сачуван је њен доњи део с керамичким зелено глеђосаним лончићима (сл. 23). Слични пећњаци нађени су и у шути просторија I/1 и I/2. За зидање новијих делова грађевине употребљен је необрађен камен, а као везиво коришћено је блато. Зидови су били омалтерисани. У шути је пронађено више делова прозорских оквира од пешчара и две целе гвоздене решетке. Према покретном археолошком материјалу, ова обнова се могла догодити крајем XVI века.³⁷

У наставку ове грађевине према истоку, откопани су остаци још четири просторије (означени на плану бројевима I/7—10). Неки њихови делови су из времена оснивања манастира,

а, уз преправке, сва одељења коришћена су до последњих дана његовог живота. У јужном зиду просторије I/7 сачуван је део дугачког каменог прага од двокрилних врата, сличан оном у западном зиду исте одаје. Оба припадају првом градитељском периоду. Првобитан оградни зид је преправљен. С његове спољашње стране изграђена су два нужника (I/7а и I/7б). Сачувао се узан, уздигнут пролаз из просторије број I/7 у први, западни нужник, док је улаз у други (7-б) био сигурно на спрату. Нужници су у најнижем делу били спојени једним каналом, а за отицање отпадне воде изван манастира изграђен је други, кроз спољни зид одељења I/7-б.

Од јужног и западног зида просторије I/8 остали су само трагови темеља. У делу источног зида сачуван је камени праг у најнижем слоју, доцније зазидан. Првобитна зидана ограда на овом делу била је порушена да би се просторија повећала према северној страни. У дну дограђеног дела источног зида постојао је отвор, вероватно за отицање воде, а уз њега, на преосталом делу, био је изграђен банак.

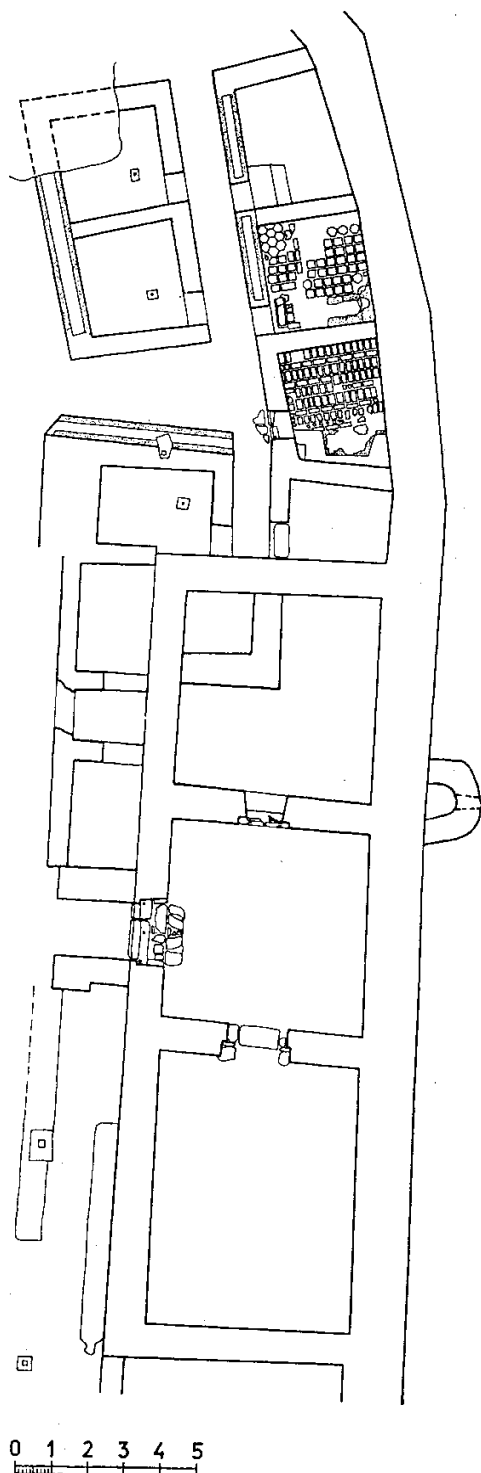
Просторија број I/9 уобличена је у каснијој обнови. Њен источни зид, у којем је било смештено огњиште, пресекао је западни зид просторије I/10, а западна врата су зазидана.

Суседно одељење (I/10) затварао је са јуж-

³⁵ Слична конструкција огњишта налази се у манастиру Вазнесењу. Уп. Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Споменици културе у Овчарско-Кабларској клисури и њеној најближој околини*, Старица, н.с. I (Београд 1950) 105.

³⁶ С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају — Просторно-архитектонска студија*, Саопштења 13 (1981) 134, 135, 137, сл. 5, 11, 14; Иста, *Манастир Троноша*, Саопштења 14 (1982) нап. 9.

³⁷ А. Јуришић, *нав. дело*, 66.

Сл. 25. Основа јужних грађевина
Fig. 25. Plan des bâtiments méridionaux

не стране танак зид од сиге и сполија некадашњих камених оквира прозора. Темелј му је знатно плићи од осталих зидова просторије, и одговара млађем поду од разноврсних плоча. На северу, у оградном зиду, који је овде дебео свега један метар, била су врата. Њихов велики отвор уоквиравали су тесани квадери пешчара, зидани положено и усправно у наизменичном слогу. Од истог камена је и праг. У поду најнижег слоја било је неколико дугачких необрађених каменова. То је, без сумње, био други улаз у манастир из времена његовог настанка (сл. 24). Омогућавао је везу с оближњим током и, вероватно, економијом. Он је доцније зазидан и на том месту обликовано је огњиште, а простор је затворен танким зидом. Намена му је измењена. Уместо пролаза, створена је стамбена јединица. Под јој је подигнут на већу висину.

Ископани грађевински остаци показују да су уз северни оградни зид, од трпезарије до економског улаза, постојале зграде од оснивања манастира до његовог коначног уништења поткрај XVII века, поправљане или поново зидане. Од првобитних грађевина преостали су мали делови и то у најнижим слојевима, често само као траг темеља, тако да им се облик и величина не могу установити. Неки се елементи ипак могу назрети. Апсида трпезарије била је слободна. Први попречни зид северне грађевине, чији је траг пронађен у средини просторије I/2, одређује њено простирање према западу. Остали зидови из тога периода не дају податке за утврђивање целокупног плана, али се намена неких просторија може претпоставити. У зидовима између просторија I/6 и I/7, затим I/8 и I/9 као и у јужном зиду просторије I/7 сачувани су прагови од пешчара. Судећи према њиховој величини и детаљима који указују на двокрилна врата, приземље ове грађевине није било намењено за становање. Вероватно су ту биле оставе.

У великом разарању и пожару на крају XIV века веома је страдао северни део манастира. Новчић Вука Бранковића и Јакова, нађен у најнижем слоју паљевине у просторији I/5-6, потврђује да се уништавање првобитног здања догодило после 1389. године.³⁸

На почетку XV века, овај део манастира је обновљен. Остаци старих зидова коришћени су само на источној страни, док су према трпезарији зидани на новим темељима. Грађевине су још једном преправљане, вероватно крајем XVI или почетком XVII века. Тада је већи део приземља у зградама искоришћен за стамбени простор.

Уз јужни оградни зид манастира такође су откривене рушевине зграда (сл. 25). Издвајају се две грађевинске целине, једна уз другу.

³⁸ А. Јуришић, *Мотив волуте и розете*, 182—183.

Разликују се по распореду просторија, величини, начину градње и употребљеном материјалу.

Прва грађевина састојала се од три велика одељења у низу, с фасадом према цркви (сл. 26). Одаје су међусобно биле повезане вратима, а споља се улазило само у средњу. Сачуван је праг од пешчара с појединостима које указују на двокрилна врата. Просторије су се користиле вероватно као подрум. Зидане су од камена, истовремено с оградним зидом. Испред њих, део зиданог постоља за конструкцију трема дозвољава претпоставку да је зграда имала спрат. Уз оградни зид са спољашње стране откопана је полукружна зидана јама с косим дном за отицање отпадних вода, свакако нужник. С обзиром на висине сачуваних зидова у њега се није улазило из приземља, већ се користио са спрата, на коме се становало.

Зграда је била преправљана. За крпљење зидова употребљена је понегде опека, а испред просторија III/1 и 2 изграђена је клупа. У просторији број III/3 пронађен је у шуту камени стуб квадратног пресека са засеченим ивицама, и рушевине сводне површине од сиге. Ови делови подсећају на конструкцију изнад неког огњишта. Североисточни угао просторије накнадно је преграђен са два зида од плавог шкриљастог камена, какав се иначе нигде не среће у комплексу, образујући тако мали четвороугли простор. Пронађени стуб је највероватније носио конструкцију изнад овог простора. Источно од улаза, испред просторија III/2 и 3, откопани су уски камени зидови, који су образовали две мале одаје, остављајући у средини пролаз, вероватно да би се преко њега осветљавала просторија III/3. Темељи ових зидова много су плићи од оних који уоквирују три одељења уз бедем.

Истраживање овог простора још није завршено. Досад утврђене појединости показују да просторије III/1—3 припадају најстаријем градитељском периоду и да су коришћене за оставе као и код других зграда у манастиру. У потоњим преправкама део трема је послужио за обликовање још два мала одељења, а у просторији III/3 изграђена је нова конструкција свода, по свој прилици изнад већег огњишта.

У наставку ове грађевине према истоку откривена је друга зграда, са седам просторија и ходником. По просторном распореду разликује се од свих досад откопаних грађевина. Ходник постављен по дужој осовини дели основу на два дела, а из њега је остварена веза са четири просторије прислоњене уз оградни зид и три окренуте према манастирском дворишту. Зидови су грађени тако да им је сокл од камена, осим унутрашњих зидова просторија 10 и 11 који су од ћерпича. Фасадни зид и унутрашњи зидови просторија број 7, 8 и 9 зидани су изнад сокла бондручним системом, од кога су сачувани отисци на горњој површини. По-

дови у просторијама број 7 и 9 имале су зидана огњишта смештена уз оградни зид, а у просторији број 8 постојала је пећ са лончићима. Сви су зидови били малтерисани. У просторијама број 5, 10 и 11 откривена је у поду по једна камена база за стуб. Базе су у правилном низу и могле су чинити ослонац за горњу конструкцију. Како се налазе у непосредној близини подужног зида, и у истом су правцу с њим, тешко им се може наћи конструктивна оправданост ако су из истог времена. Судећи по различитом градиву употребљеном за зидање просторија окренутих према дворишту и преправци подова, може се помишљати и на два периода грађења. У том случају, испред просторија прислоњених уз оградни зид постојао је трем на стубовима, чије су камене базе сачуване. Доцније су у том делу могле бити од ћерпича изграђене просторије за становање.

Испред грађевине, као и иза оградног зида, нађени су делови оквира прозора, клесаних од пешчара, са рупама за гвоздене решетке. Места прозора не могу се одредити. Могли су бити у оградном зиду, у приземљу стамбених просторија прислоњених уз њега. То је дозвољавао и положај грађевине у односу на околни терен, јер је на овом месту спољашњи ниво тла знатно нижи од унутрашњег. Исто тако, не би било необично да су се просторије осветљавале из ходника. У средњовековној архитектури има примера за оба решења.

Ова грађевина, од свих досада откопаних у оквиру манастира, једина је грађена са намером да јој приземље служи за становање. Зидана је на терену на коме у претходном периоду није било зграда, а коришћена је све до коначне пропасти манастира.

Манастир је у току свога постојања задржао исти облик. Основна подела простора према намени трајала је у свим периодима његовог живота. Томе је допринео његов природни положај, трајност материјала од кога су најважнији објекти првобитно сазидани и устаљен градитељски програм, везан за прописе манастирског живота. Тако је главни улаз у манастир остао стално на југозападној страни, трпезарија и просторије за припремање хране задржале су позицију западно од цркве, а стамбени део био је на северу и југу, где је и било највише промена. У најстаријем периоду келије су заузимале спратове свих грађевина, осим трпезарије, а приземља су коришћена углавном као оставе. У потоњим временима становало се и у приземљима, а осим остава у манастирско језгро били су смештени и неки економски објекти. Већи део простора манастира и поједини

Сл. 26. Остаци јужне грађевине III/1—3
Fig. 26. Restes d'un bâtiment méridional III/1—3

зидови грађевина коришћени су и у обновама. Функционални распоред углавном се није много мењао, било да су нове зграде подизане на пређашњим остацима или независно од њих. Због тога је највише података сачувано из последњег градитељског периода, а старији се само местимично могу препознати. Грађевина с тремом на северном истраживачком сектору једина је подигнута над дебљим старијим културним слојем. Простори су при обновама обично бивали очишћени тако да се претходни слојеви нису свуда сачували. Обнове се због тога могу установити углавном само анализом преостале архитектуре. Кад се узме у обзир да начин градње није увек поуздан показатељ времена у коме је настао, може се успоставити само релативна хронологија на појединачним објектима. Осим тога, мали број сачуваних писаних извора отежава разрешавање многих питања. Поузданији закључци моћи ће да се донесу тек после детаљне обраде нађеног архитектонског украса и покретног археолошког материјала. Засад се могу предложити само опште поставке.

*

Црква и манастирско насеље изграђени су истовремено, у седмој деценији XIII века.³⁹ Манастир је имао тада два улаза, трпезарију са кухињом и низ зграда на чијим су спратовима биле монашке келије. Ктитор манастира био је краљ Урош I (1243—1276. године). Иако црква није подигнута са намером да буде маузолеј њеног оснивача,⁴⁰ он је ипак у њој сахрањен.

Могуће је да је и то био један од разлога за прве преправке грађевине, а вероватно је тада поново насликана ктиторска композиција изнад саркофага.

У раздобљу дужем од сто година од настанка манастира, грађевинских промена било је само на цркви, уз коју је дозидана спољашња припра са звоником.

На даљу судбину манастира утицале су политичке и економске прилике. Прва његова страдања уследила су после косовске битке 1389. године и продора Турака у Србију. Запис патријарха Пајсија о пљачкању цркава, заробљавању и убијању калуђера,⁴¹ потврђују и допуњују материјални остаци у Сопоћанима. Манастир је тада порушен и спаљен.⁴² Вероватно је само црква била поштеђена од разарања.

Обнова је уследила у време деспотовине. Измене у градитељском програму биле су последица потребе да се боље осигура манастир. Главни улаз је повећан и добио је двоструку капију. Неке економске просторије, које су раније могле бити изван порте, смештене су у оквиру манастирске оgrade. Међутим, судећи по смањеној трпезарији, број калуђера није био велик. На значај Сопоћана и његову економску моћ упућују смишљено и добро подигнуте грађевине с тремовима на северном и јужном делу манастира, преправљен улаз и ископани предмети за употребу. Сliku допуњују преостале надгробне плоче са хералдичким ознакама.⁴³

Досад нису поуздано установљени материјални остаци из периода од неколико деценија после пада Новог Брда. На почетку XVI века манастир је био настањен, али су га доцније калуђери и напуштали пред опасностима од Турака. Могуће је да су тада Турци с кровова скинули оловни покривач. Спољашња припра је у то време срушена, али се то могло догодити и приликом неког потреса због конструктивних слабости. У сваком случају, крајем XVI века храм је био оштећен.

Крај XVI и почетак XVII века обележава у Сопоћанима велика градитељска активност. Тада је црква добила нов кров, егзонартекс и звоник су преправљени. Готово све грађевине у манастиру су обновљене. На западном делу

³⁹ То је време живописања цркве. Уп. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974 39.

⁴⁰ За краљеву гробницу била је предвиђена Богородичина црква у Градцу. Уп. О. М. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982, 10, 26.

⁴¹ В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, 98.

⁴² Види нап. 38.

⁴³ Д. Филиповић, *Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопоћани*, Новопазарски зборник 7 (1983) 39—52.

поново је озидана велика кухиња с оставама, а зграде на северу и југу оправљене и дограђене. Стамбени део постала су и приземља тако да се монашке келије образују и у старим тремовима, у северном улазу и у просторији до њега. Могуће је да све преправке нису извршене истовремено, јер се и материјал за зидање разликује. Одлика овог градитељског периода су веома добри каменорезачки детаљи. Група мајстора, свакако позната на целом подручју,⁴⁴ оставила је у Сопоћанима најбоље доказе о својој вештини. Највише пажње обрађено је на цркву и просторије испред ње, на западу. Употребљен је скупоцен материјал — оловни лим за кровове цркве, делимично чак и кухиње, а клесан пешчар за оквири прозора, камине и посебне конструкције. Манастир је, морао тада бити економски јак и многољудан.

Према запису на мермерној плочи, сада уграђеној у чесму, неке обнове помагали су и имућнији становници из овога краја.

Овако обновљен манастир Турци су 1689. године порушили и спалили,⁴⁵ а оловни лим са цркве однели. Више није обнављан. Остао је пуст све до нашег столећа.*

⁴⁴ Р. Станић, *нав. дело*, 172.

⁴⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 1 (1902) 450, бр. 1918.

* Фотографије бр. 2, 3 и 11 су из документације Републичког завода. Аутор свих осталих прилога је О. Кандић, а цртеже су по њеном упутству урадили арх. Весна Поповић, арх. Драгољуб Тодоровић и апс. архитектуре Марина Нешковић.

Recherches sur l'architecture et travaux de conservation effectués à Sopoćani

OLIVERA M. KANDIĆ

Ces dernières années l'on a effectué de vastes travaux de recherches à Sopoćani, et parallèlement des travaux de conservation et de restauration. Le but de ces recherches était de connaître l'ensemble total du monastère, les changements qu'il a subis, la découverte des facteurs architectoniques essentiels qui le composaient à l'origine, leur état de conservation et de présentation. Les recherches et les travaux de conservation se sont étendus à l'église et aux bâtiments monastiques. L'ordre dans lequel les travaux étaient entrepris dépendait de l'état dans lequel les monuments se trouvaient et de la fragilité de leurs diverses parties. Le plus urgent était de protéger l'église de l'humidité qui menaçait d'altérer la peinture murale, si bien qu'au début tous les efforts étaient concentrés dans ce sens. En même temps l'on procédait à des recherches de l'église et des fouilles archéologiques dans le parvis de celle-ci. Les résultats obtenus par les travaux déjà faits seront publiés sous forme de rapport préalable.

Les parties supérieures de l'église avaient été restaurées en 1928. Des réparations avaient été effectuées à plusieurs reprises après la seconde guerre mondiale, mais celles-ci n'assuraient pas une protection durable de l'édifice. C'est la raison pour laquelle l'on entreprit de vastes travaux de conservation. L'on constata que l'humidité des murs de l'église venait des endommagements de la couverture en plomb et de la corniche au sommet des nefs latérales. Le matériau qui avait servi en 1928 aux réparations avait été de mauvaise qualité et s'était rapidement usé, la frise de petites arcades avengles et les corniches, exécutées en béton s'étaient effritées, et la coupole s'était fendue. L'on en conclut qu'il fallait détruire toutes les parties instables et mal exécutées de

ces réparations, remplacer les mauvais matériaux par le matériel initial et rendre à l'église, autant que possible, son aspect originel.

En se basant sur les résultats des recherches effectuées dans l'église et des fouilles archéologiques dans son entourage immédiat, et tenant compte du système de mesures employé lors de la construction du monument, l'on a restauré une partie du tambour et sa coupole, les pignons est et ouest au-dessus de la nef principale, le pignon est des nefs latérales, et les frises d'arcades avec les corniches des toits et les frises au-dessus du faite des nefs latérales. Le matériau employé était du tuf frais et la couverture était faite en plaques de plomb posées sur une forte charpente en bois. Dans l'exonarthex l'on redressa les piliers en maçonnerie qui s'étaient fortement éloignés de la verticale. En tenant compte des détails conservés des grands arcs, l'on restaura ceux-ci et on les renforça par des tirants d'acier. Ceux-ci étaient posés au-dessus des nouvelles solives en bois, implantées dans les murs à la place des anciennes solives pourries.

La hauteur de la coupole était définie par un demi-cercle régulier ayant une base qui se trouvait à la hauteur des consoles extérieures de l'église. La même dimension a été obtenue par l'analyse des rapports de mesure. Des parties de la corniche ont été trouvées lors des fouilles archéologiques, si bien que sa forme était bien connue. Sur le tambour s'étaient conservées des parties du crépi originel de la façade. L'on re-marqua que les ouvertures des fenêtres avaient été à l'origine entourées d'une bordure rouge foncée, mais l'on n'a pas pu fixer la forme exacte.

La pente et la hauteur du toit de la nef centrale étaient définies par l'inclinaison des voussoirs des deux arcs (nord et sud) sous la coupole

dont les fronts s'avancent d'une manière peu usitée au-delà du plan du socle en forme de cube. Dans les restaurations ultérieures l'on a renforcé ces endroits par des maçonneries en forme d'arcs. L'élargissement des parties inférieures des socles cubiques prouve que la couverture originelle du toit avait été posée sur une charpente en bois. Des élargissements semblables existent aussi le long des murs de la nef principale de l'église, aux endroits sur lesquels s'appuyent les voûtes des nefs latérales. Ils servaient de support aux poutres de la toiture des nefs latérales.

L'on a constaté sur l'église les traces d'anciennes réparations. A cette occasion tous les toits de toutes les nefs avaient été posés sur un remplissage en plâtras et leur pente devint moins accusée qu'à l'origine. Cette couverture du toit avait aussi été en tôle de plomb. Les toits de l'exonarthex reçurent aussi la même déclivité. On effectua aussi des modifications sur le clocher. On forma une chapelle au second étage dont l'autel était dans une niche, et au premier étage l'on perça sur le mur oriental une ouverture rectangulaire basse. La forme et la construction du cadre en pierre de cette ouverture nous témoignent du fait que cette restauration de Sopočani avait été effectuée vers la fin du XVIe ou au début du XVIIe siècle.

Les vestiges des bâtiments monastiques étaient recouverts de plâtras et d'une couche de terre. Un mur de clôture bas avait été élevé avant une trentaine d'années, alors qu'on ne connaissait pas encore la forme et les dimensions de l'agglomération monastique. L'on a mis à jour lors de recherches archéologiques systématiques presque toute la surface recouverte par le monastère médiéval. L'on a déterré des parties du mur de clôture, les restes des portes d'entrée et des bâtiments monastiques avec une foule de détails, tels que des morceaux de décoration architecturale en pierre, des objets en métal et poterie, des monnaies et d'autres objets. En dépit du fait que les recherches que l'on effectue ne sont pas terminées, l'on peut fixer dès à présent la circonférence du monastère, les éléments des bâtiments dont il était composé, leur fonction, les dommages qu'ils ont subis et les diverses réparations et remaniements.

Le monastère s'élevait sur un plateau qui s'enfonçait dans la pente d'une colline et, comme chez tous les monastères serbes, il avait une forme à peu près ronde. Il était entouré d'un fort rempart, qui, à certains endroits jouait aussi le rôle de mur d'appuy. L'on a découvert ses deux entrées originelles — l'entrée principale au sud-ouest et l'entrée aux communs au nord-est.

Dans une restauration ultérieure l'on a construit devant l'entrée sud ouest deux pylônes, formant ainsi un passage avec deux portes. L'entrée nord-ouest fut fermée et l'on éleva à cet endroit une maison d'habitation. Ces changements avaient été conditionnés par des raisons de défense.

Le réfectoire du monastère se trouvait à l'ouest et, malgré certains remaniements, il a conservé tout au long sa fonction. L'on a mis, auprès de lui, à jour les restes d'un bâtiment, dans le rez-de-chaussée duquel l'on préparait les aliments et gardait les provisions, l'étage était probablement occupé par les cellules des moines. L'un des murs transversaux de la cuisine avait été percé par des tuyaux de plomb pour conduire l'eau jusqu'à une fontaine sur la façade du mur est. Les parties conservées appartiennent en majorité à la restauration effectuée à la fin du XVIe siècle.

Au nord et au sud, le long du rempart ont été découverts des restes de maisons d'habitation. Les cabinets d'aisance étaient construits sur la partie extérieure du rempart. Des constructions originelles, datant du XIIIe siècle l'on n'a conservé que des parties qui nous font présumer que les parties inférieures en avaient servi à garder les provisions et les étages avaient contenu les cellules des moines.

Les bâtiments avaient été restaurés ou reconstruits au début du XVe siècle, après un incendie et la destruction de certaines de leurs parties, mais la destination des pièces était restée la même. Le monastère subit aussi plus tard beaucoup de ravages. Sa plus grande reconstruction fut effectuée à la fin du XVIe ou au début du XVIIe siècle. C'est alors qu'on installa aussi des cellules au rez-de-chaussée, soit qu'on remania les anciens bâtiments, soit qu'on en construisit de nouveaux. Le monastère fut ruiné et incendié en 1689.

Tout au long de son existence, le centre du monastère n'a pas changé de forme. La répartition fonctionnelle des bâtiments ne changes pas non plus beaucoup. C'est la raison pour laquelle nous disposons du plus grand nombre de données datant de la dernière période de sa construction. Des conclusions plus certaines ne pourront en être tirées qu'à près la fin des fouilles archéologique, l'étude documentaire et la mise à jour des objets archéologiques portables.

Les travaux de recherche sur l'église et l'ensemble monastique sont encore en cours. Quand ils seront terminés, l'on traitera séparément les reconstructions des diverses parties du monastère, analysera les résultats obtenus par les fouilles et en tirera des conclusions valables.